

**ON SEKİZİNCİ YÜZYILIN İLK YARISINDA ZİMMİLERİN
TRABZON KADI MAHKEMESİNİ KULLANMA PRATIĞI
ÜZERİNE BAZI BİLGİLER**

Some Information on the Practices of Dhimmis for Using the Trabzon Kadi
Courts in the First Half of the Eighteenth Century

İBRAHİM ETEM ÇAKIR

Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum,
Türkiye

Assoc. Prof., Atatürk University, Faculty of Literature, Department of History, Early Modern History,
Erzurum, Turkey

ietem.cakir@atauni.edu.tr
orcid.org/0000-0003-0676-9374

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü /Article Types: Research Article

Geliş Tarihi /Received: 1 Ocak 2022

Kabul Tarihi/Accepted: 15 Nisan 2022

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2022

Doi: <https://doi.org/10.14395/hid.1052173>

ATIF/CITE AS:

Çakır, İbrahim Etem, "On Sekizinci Yüzyılın İlk Yarısında Zimmilerin Trabzon Kadi Mahkemesini Kullanma Pratiği Üzerine Bazı Bilgiler", Hitit İlahiyat Dergisi, (Haziran/June 2022) 21/1, 637-666

İNTİHAL/PLAGIARISM:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.
Copyright © Published by Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Hitit University Divinity Faculty,

Çorum, Turkey. All rights reserved.

Some Information on the Practices of Dhimmi for Using the Trabzon Kadi Courts in the First Half of the Eighteenth Century

Abstract

In the Ottoman Empire, non-Muslims with the status of dhimmī had the opportunity to solve their cases named civil status such as marriage, divorce, alimony, and inheritance in the community courts according to their own laws. On the other hand, they also had the right to apply to the qāḍī court for the aforementioned cases. In the Ottoman Empire, dhimmīs applied to the qāḍī court mostly on social issues such as marriage, divorce, dowry, alimony, child custody, and inheritance. In Ottoman history, the significance of the qāḍī registers, which contain the records of the cases held at the qāḍī court and which is the main source on social life, economy, law and similar issues, is known to everyone. The shari'a registers belonging to the Trabzon court, which were used as the main source in this study, have reached the present day in series. According to the sharī'a records, it is understood that dhimmī men and women applied to the qāḍī court for many matters such as marriage, divorce, inheritance, bailment, alimony, purchase-sale, and receivables-payables. In this article, the practice of using the qāḍī court by dhimmīs in Trabzon, where Muslim and non-Muslim populations live together, is discussed. An attempt was made to clarify the reasons why dhimmīs use the qāḍī courts instead of applying to the community courts according to their own legal norms for their cases that fall within the field of private law.

In the Ottoman Empire, dhimmīs had the right to apply to their own community court on issues that fell in scope of *ahval-i şahsiye* (civil status). Furthermore, dhimmīs had the right to marry, divorce, enter into debt relationship, acquire movable and immovable property and become heirs within the scope of Islamic law. While Islamic law enabled dhimmīs to be subjected to their own religious law rules in some matters, it also allowed them to apply to the qāḍī courts. Dhimmīs applied to the qāḍī court mostly on social issues such as marriage, divorce, child custody, and inheritance. In this study, the applications by dhimmīs to the qāḍī courts in subjects that fall under the private law were examined by using the sharī'a records of Trabzon in the first half of the XVIII. century. In the Ottoman Empire, individuals could apply to the court directly to resolve their legal issues, and sometimes they had the right to be represented in the court through their representatives. Those who did not or could not come to the court for different reasons made their applications through the attorneys. There was no limit on representation by an attorney in court. In the classical period of the Ottoman Empire, there was a practice of Muslims performing marriage contracts in the presence of a qāḍī or by a religious official with the permission of the qāḍī. Non-Muslim clerics, who were officially appointed for dhimmīs, had been given the power

to carry out marriage procedures. However, despite this privilege, the dhimmīs sometimes performed their marriage in a ḳādī court. What are the reasons for the dhimmīs to use the ḳādī court for divorce rather than marriage? This question can be answered differently according to time and place. It should be said in the first place that it was very easy to divorce by agreement in the kadi court. The attribution of sanctity to marriage in Christianity made divorce difficult. The strict and conservative attitude of the Christian legal norms regarding divorce should have directed the dhimmīs to the ḳādī court. The dhimmīs are not subject to the rules of Islamic law in their contracts. However, they have the right to bring disagreement arising from such contracts to the ḳādī court. The dhimmīs often used the ḳādī court for property sales or leasing of real estate. Although it is a private law area, the dhimmīs used the ḳādī court from time to time for inheritance sharing. The dhimmīs preferred the ḳādī court in inheritance cases because Islamic inheritance law was more advantageous for them (especially for women). The dhimmīs also used the ḳādī court for alimony. Alimony valuation was made in court on the condition that alimony needs of the children with decedent father were paid from their father's inheritance. One of the reasons why dhimmīs use the court is related to the foundation issues. One of the reasons for non-Muslims to use the ḳādī court is conversion. Those who chose Islam as the new religion registered this situation by applying to the ḳādī court. There are many records on this subject that are reflected in the documents.

Keywords: Islamic Law, Dhimmī, Court, Trabzon, Sharī'a Records

On Sekizinci Yüzyılın İlk Yarısında Zimmilerin Trabzon Kadı Mahkemesini Kullanma Pratiği Üzerine Bazı Bilgiler

Öz

Osmanlı Devleti'nde zimmî statüsündeki gayrimüslimlerin evlenme, boşanma, nafaka, miras gibi ahval-i şahsiye adı verilen davalarını kendi hukuklarına göre cemaat mahkemelerinde çözmeye imkânı vardı. Buna karşılık bahsedilen davaları için kadı mahkemesine başvuru hakları dâbulunmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde zimmiler daha çok evlilik, boşanma, mihr, nafaka, çocuk velayeti, miras gibi toplumsal konularda kadı mahkemesine başvurmuştu. Osmanlı tarihinde kadı mahkemesinde görülen davaların kayıtlarını ihtiva eden ve toplumsal hayat, ekonomi, hukuk ve benzeri konularda ana kaynak mahiyetindeki kadı sicillerinin önemi herkesin malumudur. Bu çalışmada ana kaynak olarak kullanılan Trabzon mahkemesine ait şer'iyeye sicil defterleri günümüze seri hâlde ulaşmıştır. Şer'iyeye sicillerine göre evlenme, boşanma, miras, kefalet, nafaka, alım-satım, alacak-verecek gibi pek çok konuda zimmi kadın ve erkeğin kadı mahkemesine başvurduğu anlaşılmaktadır. Bu makalede Müslüman ve gayrimüslim nüfusun bir arada yaşadığı Trabzon'da zimmilerin kadı mahkemesini kullanma pratiği ele alınmıştır. Zimmilerin özel hukuk alanına giren davaları için kendi hukuk normlarına göre cemaat mahkemelerine başvurmak yerine kadı mahkemesini kullanma nedenleri izah edilmeye çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde zimmiler "ahval-i şahsiye" olarak ifade edilen konularda, kendi cemaat mahkemesine başvurma hakkı vardı. Buna karşılık zimmilerin, İslâm hukukuna tabi olarak evlenme, boşanma, borç ilişkisine girme, taşınır ve taşınmaz mal edinme, mirasçı olma gibi hakları da bulunmaktaydı. İslam hukuku zimmi tebaaya bazı konularda kendi dinî hukuklarının uygulanması olanağını sağlarken, onların kadı mahkemelerine başvurabilmeleri yolunu da açık tutmuştur. Zimmiler daha çok evlilik, boşanma, çocuk velayeti, miras gibi toplumsal konularda kadı mahkemesine başvurmuştu. Bu çalışmada Trabzon'un XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki şer'iyeye sicilleri kullanılarak özel hukuk alanına giren konularda gayrimüslimlerin kadı mahkemesine yaptıkları başvurular incelenmiştir. Osmanlı Devleti'nde kişiler hukuki meselelerini çözmek üzere doğrudan kendileri mahkemeye başvurabildiği gibi kimi zaman mahkemede vekilleri aracılığıyla da temsil edilme hakkına sahip idi. Farklı nedenlerle mahkemeye gelmeyen veya gelemeyenler başvurularını vekiller aracılığıyla yapıyordu. Mahkemede vekil aracılığıyla temsil edilme konusunda herhangi bir sınırlama yoktu. Osmanlı Devleti'nde klasik dönemde Müslümanların evlenme sözleşmelerini kadı huzurunda ya da kadı izni ile bir din görevlisi tarafından gerçekleştirilmesi uygulaması vardı. Zimmiler için resmi olarak

atanan gayrimüslim din adamlarına evlilik işlemlerini gerçekleştirme yetkisi tanınmıştır. Ancak tanınan bu ayrıcalığa rağmen zimmiler nikâh işlemlerini bazen kadı mahkemesinde gerçekleştirmekteydi. Evlilikten ziyade boşanma hususunda zimmilerin kadı mahkemesini kullanma nedenleri nelerdir? Bu soruya zamana ve mekâna göre farklı cevaplar verilebilir. En başta şunu söylemek gerekir ki kadı mahkemesinde anlaşmalı boşanmak çok kolaydı. Hristiyanlıkta evliliğe kutsallık atfedilmesi boşanmayı zorlaştırmaktaydı. Hristiyan hukuk normlarının boşanma hususundaki katı ve tutucu tavrı zimmileri kadı mahkemesine yöneltmiş olmalıdır. Zimmiler kendi aralarındaki sözleşmelerde İslam hukuku kurallarına tabi değillerdir. Ancak bu tip sözleşmelerden kaynaklanan anlaşmazlıkları kadı mahkemesine getirme hakları vardır. Mülk satışı ya da gayrimenkul kiralama işlemlerinde zimmiler, kadı mahkemesini sık sık kullanmışlardır. Zimmiler özel hukuk alanı olmasına rağmen miras paylaşımı için kadı mahkemesini zaman zaman kullanmışlardır. Zimmilerin miras davalarında kadı mahkemesini tercih etmeleri İslam miras hukukunun kendileri için daha avantajlı (özellikle kadınlar için) olmasından dolayıdır. Nafaka konusunda da zimmiler kadı mahkemesini kullanmışlardır. Babası ölen çocukların nafaka ihtiyaçları için babalarından kalan mirastan ödenmek şartıyla nafaka takdiri mahkemede yapılmaktaydı. Zimmilerin mahkemeyi kullanma nedenlerinden birisi de vakıf konuları ile ilgilidir. Gayrimüslimlerin kadı mahkemesini kullanma sebeplerinden birisi de ihtidadır. Yeni din olarak İslâmı seçenler kadı mahkemesine başvurarak bu durumu tescil ettiriyorlardı. Bu konuda belgelere yansıyan pek çok kayıt yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Zimmi, Mahkeme, Trabzon, Şer'iyeye Sicilleri

Giriş

Boztepe'nin eteklerinde kurulmuş bir liman şehri olan Trabzon birçok devletin egemenliğinde kalmıştır. 1081'de Melikşah zamanında Türklerin hâkimiyetine girmiş fakat bu durum uzun sürmemiştir.¹ 1204'de Trabzon'da Komnenoslar hanedanı tarafından Trabzon Rum İmparatorluğu kurulmuş, bu durum Trabzon'un Osmanlılar tarafından fethine kadar devam etmiştir.² Osmanlı sultanı II. Mehmed 1461'de Trabzon'u fethetmiştir.³ Osmanlı fethini müteakiben Trabzon'da gerçekleştirilen imar ve iskân faaliyetleri buranın hızla bir Türk-İslâm şehri hâline dönüşmesini sağlamıştır.⁴ 1583'te Trabzon kazâsının tahminî nüfusu 83 bin olarak hesaplanmıştır. Bu nüfusun %21'i müslüman, %79'u ise Hristiyanlardan oluşmaktaydı.⁵ XVIII. yüzyıla ait arşiv kayıtları şehrin ve kazânın nüfusu hakkında yeterli veri sunmamakla birlikte şehrin nüfusunun 15000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.⁶

Osmanlı dönemi Trabzon tarihi ile ilgili araştırmalar arasından şer'iyye sicillerine dayalı çalışmalar öne çıkmaktadır.⁷ Trabzon sicillerine dayalı çok sayıda çalışma yapılmasında şüphesiz şer'iyye sicillerinin birbirini takip eden yıllar boyunca seri halinde günümüze ulaşmasının payı fazladır. Trabzon'a ait bu defterler XVI. yüzyılın ortalarından başlayıp XIX. yüzyılın sonlarına kadar bazı kesintilere rağmen seri halde bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde zimmiler "ahval-i şahsiye" olarak ifade edilen konularda, kendi cemaat mahkemesine başvurma hakkı vardı. Buna karşılık zimmilerin, İslâm hukukuna tabi olarak evlenme, boşanma, borç ilişkisine girme, taşınır ve taşınmaz mal edinme, mirasçı olma gibi hakları da bulunmaktaydı. İslam hukuku zimmi tebaaya bazı konularda kendi dinî hukuklarının uygulanması olanağını sağlarken, onların kadı mahkemelerine başvurabilmeleri yolunu da açık tutmuştur.⁸ Zimmiler daha çok evlilik, boşanma, çocuk velayeti, miras gibi toplumsal konularda kadı

¹ Heath Ward Lowry - Feridun Emecen, "Trabzon", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/296-297.

² Mehmet Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002), 3.

³ Kenan İnan, "Trabzon'un Osmanlılar Tarafından Fethi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/14 (2003), 74.

⁴ Heath Ward Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2005), 25-145; Lowry - Emecen, "Trabzon", 41/298-299.

⁵ Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, 203.

⁶ Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583*, 25-145; Lowry - Emecen, "Trabzon", 41/298-299.

⁷ Kenan İnan, "Mahmiye-i Trabzon Mahallâtından": *Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadî Hayat* (Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2013).

⁸ Seda Örsten Esirgen, "Aile Hukuku ve Mülkiyet İlişkileri Açısından Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Gayrimüslim Kadın", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 65/3 (Ocak 2016), 897-900.

mahkemesine başvurmuştur.⁹ Bu çalışmada, Trabzon'un XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki şer'iye sicilleri kullanılarak özel hukuk alanına giren konularda gayrimüslimlerin kadı mahkemesine yaptıkları başvurular incelenmiştir. Çalışmada aşağıda yer alan sorulara cevap aranmıştır:

- Zimmiler hangi konularda kadı mahkemesine müracaat etmişlerdir?
- Zimmilerin özel hukuk alanında kadı mahkemesini kullanma nedenleri nelerdir?
- Zimmi kadınlar bir vekile ihtiyaç duymadan kadı mahkemesinde hak arayışında bulunabiliyorlar mıydı?
- Mahkemeye başvuruda Müslüman ve zimmi kadınlar arasında bir fark var mıydı?
- Vekâleten temsil ne şekilde yürüyordu?
- Zimmilerin evlilik ve boşanma konusunda kilise yerine kadı mahkemesini tercih etmelerinin sebepleri nedir?
- Zimmilerin miras paylaşımı hususunda kadı mahkemesine başvurma nedenleri nelerdir?
- Zimmiler ilgili miras davalarında davacılar daha çok kadınlar idi. Bunun özel bir sebebi var mıydı?

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlere ilgili çeşitli araştırmalar bulunmaktadır. Bu incelemenin konusuyla ilgili çalışmalardan bazıları gayrimüslimlerin hukukî durumunu ele alan çalışmalardır. Macit Kenanoğlu¹⁰ ve Gülnihal Bozkurt¹¹ tarafından yapılan çalışmalar bu niteliktedir. Gayrimüslimlerin kadı mahkemesini kullanma pratiğini ele alan çalışmaları gerçekleştiren araştırmacılar arasında; Ronald Jennings¹²,

⁹ Najwa Al-Qattan, "Dhimmis in the Muslim Court: Legal Autonomy and Religious Discrimination", *International Journal of Middle East Studies* 31/3 (1999), 430.

¹⁰ M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012).

¹¹ Gülnihal Bozkurt, *Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839- 1914)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989).

¹² Ronald C. Jennings, "The Office of Vekil (Wakil) in 17th Century Ottoman Sharia Courts", *Studia Islamica* 42 (1975), 147-169; Ronald C. Jennings, "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 18/1 (1975), 114; Ronald C. Jennings, "Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon, 1565-1640: A Study Based on the Judicial Registers (şer'i mahkeme sicilleri) of Trabzon", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 33/3 (1990), 271-336.

Madeline Zilfi¹³, Rossitsa Gradeva¹⁴, Svetlana Ivanova¹⁵, Sophia Laiou¹⁶, Najwa al-Qattan¹⁷, Kemal Çiçek¹⁸, Fatma Müge Göçek¹⁹, Zülfiye Koçak²⁰, İbrahim Etem Çakır²¹ ve Mirac Tosun²² öne çıkmaktadır. Bu çalışma, zimmilerin özel hukuk alanında Trabzon mahkemesini kullanma nedenlerini ortaya koyması bakımından literatüre katkı sağlayacaktır. Trabzon ile ilgili daha önce yapılan çalışmalarda ele alınmayan hususlar mahkeme kayıtlarından istifade edilerek yeni sonuçlar ihtiva etmektedir. Ayrıca diğer Osmanlı şehirlerindeki zimmilerin kadı mahkemesini kullanma pratiği üzerine karşılaştırma imkânı sınımlanmaktadır.

1. Mahkemede Temsil ve Vekâlet

Osmanlı Devleti'nde kişiler hukuki meselelerini çözmek üzere doğrudan kendileri mahkemeye başvurabildiği gibi kimi zaman mahkemede vekilleri aracılığıyla da temsil edilme hakkına sahip idi. Farklı nedenlerle mahkemeye gelmeyen veya gelemeyenler başvurularını vekiller aracılığı ile yapıyordu. Mahkemede vekil aracılığıyla temsil edilme konusunda herhangi bir sınırlama

¹³ Madeline C. Zilfi, "'We Don't Get Along': Women and Hul Divorce in the Eighteenth Century', *Women in the Ottoman Empire-Middle Eastern Women in the Early Modern Era* (edit: Madeline C. Zilfi) (Leiden: Brill, 1997), 264-296.

¹⁴ Rossitsa Gradeva, "Orthodox Christians in the Kadi Courts: The Practice of the Sofia Sheriat Court, Seventeenth Century", *Islamic Law and Society*, 4/1 (1997), 58. 37-69.

¹⁵ Svetlana Ivanova, "Hristiyan Rumeli Kadınları Evlilik Sorunları ve Kadı Sicilleri (17. ve 18. Yüzyıllar)", *Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih* (edit: Amila Buturovic-Irvin Cemil Shick) (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), 184. 163-209; Svetlana Ivanova, "Marriage and Divorce in the Bulgarian Lands (XV-XIX c.)", *Bulgarian Historical Review*, 2-3 (1993), 49-93.

¹⁶ Sophia Laiou, "Osmanlı Dünyasında Hristiyan Kadınlar: Rum Cemaatinin Şer'iy Mahkemelerinde Açtıkları Kişilerarası Davalar ve Aile Davaları (17 ve 18. Yüzyıllar)", *Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih* (edit: Amila Buturovic-Irvin Cemil Shick) (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), 253-280.

¹⁷ Najwa Al-Qattan, "Dhimmis in the Muslim Court: Legal Autonomy and Religious Discrimination", *International Journal of Middle East Studies* 31/3 (1999), 429-444.

¹⁸ Kemal Çiçek, "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmilerin Yargı Tercihi", *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof.Dr. Nejat Göyünç* (Ankara: Sota&Yeni Türkiye Yayınları, 2001), 31-49.

¹⁹ Fatma Müge Göçek – Marc David Baer, "Social Boundaries of Ottoman Women's Experience in Eighteenth-Century Galata Court Records", *Women in the Ottoman Empire-Middle Eastern Women in the Early Modern Era* (edit: Madeline C. Zilfi) (Leiden: Brill, 1997), 48-65.

²⁰ Zülfiye Koçak, "Osmanlı Toplumunda Zimmî Kadınların Kadı Mahkemelerini Kullanma Pratiği: Vidin Örneği (1700-1750)", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 7/1 (2018), 173-175; Zülfiye Koçak, "Ekonomik ve Sosyal Münasebetler Özelinde Vidin'de Müslim-Gayrimüslim İlişkileri (1700-1750)", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (2018), 1124-1125.

²¹ İbrahim Etem Çakır, "Zimmi Kadınlar Kadı Mahkemesinde: Sofya XVII. Yüzyıl", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 21 (2014), 41-66.

²² Mirac Tosun. *XVIII. Yüzyıl Trabzon'unda Cemaatlerarası İlişkiler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

yoktu. Kişiler hukuki uygulamalarla ilgili tüm konularda kendilerini vekâleten temsil ettirebilirlerdi.²³ Vekâleten temsil edilmek isteyen kişinin başvurusu iki veya daha çok şahidin şahitliği ile mahkeme tarafından onaylandıktan sonra vekâlet süreci başlamış olurdu. Dava kaydında bu durum öncelikli olarak belirtilir ve daha sonra davacı ve davalının ve varsa şahitlerin ifadelerine yer verilir. Aya Gorgor Mahallesi'nden Kesanden adlı zimmi vekil sıfatıyla mahkemeye başvurmuş, vekâletine dair iki zimmi tanıklık etmiştir. Vekâletin konusu ise Yor isimli şahsın bahçe ve evinin zimmi bir şahsa satışı ile ilgilidir. Vekil aracılığıyla yapılan satış işlemine göre ev ve bahçe için 130 guruş teslim alınmış ve satış hücceti düzenlenerek işlem tamamlanmıştır.²⁴ Bu kayıttta satıcı vekâleten, alıcı ise asaleten mahkemede temsil edilmiştir. Simon veled-i Gragos ile Konstantin veled-i Vasil arasındaki ev satışı işleminde alıcı kişi vekil aracılığı ile mahkemede temsil edilmiştir.²⁵

Kadınlar mahkemede genellikle vekil aracılığıyla temsil ediliyordu. Vekil aracılığıyla temsil sadece Müslüman kadınlara özgü değildi aynı zamanda zimmi kadınlar da mahkemede kendilerini temsil etmek üzere vekil görevlendirebiliyordu. Alacak-verecek, gayrimenkul alım-satımı gibi borçlar hukukunu ilgilendiren konularda zimmi kadınlar genellikle vekilleri aracılığı temsil edilmeyi tercih etmişlerdir.²⁶ Zimmi kadınlar bakımından borçlar hukuku alanına giren konularda vekâleten temsil daha yaygındı. Gayrimenkul alım-satımı ya da kiralanması işlemlerinde vekâleten temsil hem zimmi erkekler hem de zimmi kadınlar için söz konusuydu. Ancak zimmi erkeklere göre zimmi kadınlar kendileri doğrudan mahkemeye başvurmak yerine vekâleten temsili daha çok tercih etmişlerdir.²⁷

Vekâleten temsil nikâh akdinde de söz konusuydu. Lazar ve Andonese mahkemeye vekilleri aracılığıyla başvurarak evlilik akdini

²³ XVII. yüzyılda Bursa şehrindeki örnekler için bk. Nurcan Abacı, *Bursa Şehrinde Osmanlı Hukukunun Uygulanması* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001), 122-126. Osmanlı mahkemelerinde kişilerin vekil aracılığıyla temsil edilmeleriyle ilgili olarak bk. R.C. Jennings "The Office of Vekil (Wakil) in 17th Century Ottoman Sharia Courts", *Studia Islamica* 42 (1975), 147-169.

²⁴ Milli Kütüphane (Ankara), Trabzon Şer'îyye Sicilleri (Trabzon, 1906, vr.59a.) (1 Muharrem 1155/8 Mart 1742)

²⁵ Sezgin Örseloğlu, *1888 Numaralı Trabzon Şer'îyye Sicili'nin Özet Transkripsiyon ve Analizi* (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 78.

²⁶ Trabzon, 1916, vr.31b (11 Cemaziyelevvel 1161/9 Mayıs 1748), Trabzon,1903, vr.33b, Trabzon, 1901, vr.32b.

²⁷ Vidin ve Sofya kazâlarını esas alan çalışmalarda vekâleten temsil erkeklere göre kadınlar arasındadaha yaygın idi: Çakır, "Zimmi Kadınlar Kadı Mahkemesinde: Sofya XVII. Yüzyıl", 45-46; Koçak, "Osmanlı Toplumunda Zimmî Kadınların Kadı Mahkemelerini Kullanma Pratiği: Vidin Örneği (1700-1750), 173-175.

gerçekleştirmişlerdir.²⁸ Tranakil veledi Yakim ile Sone bint Kiryako 27 Zilkade 1146/1 Mayıs 1734 tarihinde kadı mahkemesinde düzenlenen nikâh akdi ile evlenmişlerdir. Tranakil mahkemede bulunurken Sone ise vekili Kostantin veledi Dimitri tarafından temsil edilmiştir.²⁹ Pedros veled-i Kalos ve Maryem bint Kalos'un evlilik sözleşmesinde Maryem'in vekili, babası Kalos veled-i Minas'dır. Nikâh akdi ise Arapça olarak düzenlenmiştir.³⁰

Gerek Müslüman gerekse gayrimüslim kadınlar kamusal alanda fazla görünür olmak istemiyorlardı. Belgelerden çıkarabileceğimiz bir sonuç olarak vekâleten temsil Müslümanlar kadınlar arasında daha yaygındı. Özellikle yerel seçkin kadınlar kadı mahkemesine vekil gönderiyorlardı.

Zimmi kadınların mahkemede temsilcileri genellikle kendi dininden bir şahıs olsa da bazen Müslüman birisi de zimmi bir kadını mahkemede temsil edebiliyordu. Aya Gorgor Mahallesi'nden Ağya bint Sihak isimli Ermeni kadının ev satın alma işini mahkemede vekili İbrahim Beşe bin Abbas gerçekleştirmiştir.³¹

2. Evlenme-Nikâh

Zimmi kadına İslam aile hukukunun uygulanması, gayrimüslim bir erkekle olan evliliği çerçevesinde isteğe bağlı olabileceği gibi; Müslüman bir erkekle yaptığı nikâh akdinin zorunlu bir sonucu da olabilirdi.³² Osmanlı Devleti'nde klasik dönemde Müslümanların evlenme sözleşmelerini kadı huzurunda ya da kadı izni ile bir din görevlisi tarafından gerçekleştirilmesi uygulaması vardı. Zimmiler için resmî olarak atanan gayrimüslim din adamlarına evlilik işlemlerini gerçekleştirme yetkisi tanınmıştır. Ancak tanınan bu ayrıcalığa rağmen zimmiler nikâh işlemlerini bazen kadı mahkemesinde gerçekleştirmekteydi. Kadı sicillerinde zimmilere ait nikâh kayıtları yer olsa da nikâh akdi için kadı mahkemesini kullanma oranı tespit edilememektedir. Siciller üzerine yapılan araştırmalar zimmilerin evlenirken değil daha çok boşanırken kadı mahkemesini kullandığını göstermektedir.³³ Bu durum evliliğe atfedilen değerle ilgili olmalıdır. Zira kiliseye göre evlilik bizzat Hz. İsa tarafından kutsanmış bir seramonidir.³⁴ Evliliğe dinî bir kıymet verilmesi dahası kutsallık atfedilmesi Hristiyanlar arasında kilise nikâhı ile

²⁸ Trabzon, 1897, vr.109b.

²⁹ Trabzon, 1897, vr.109b.

³⁰ Trabzon, 1912, vr.5a.

³¹ Trabzon, 1901, vr.32b (30 Zilkade 1148/12 Nisan 1736)

³² Örsten Esirgen, "Gayrimüslim Kadın", 901.

³³ Çakır, "Zimmi Kadınlar Kadı Mahkemesinde: Sofya XVII. Yüzyıl", 47; Koçak, "Osmanlı Toplumunda Zimmî Kadınların Kadı Mahkemelerini Kullanma Pratiği", 176.

³⁴ Laiou, "Osmanlı Dünyasında Hristiyan Kadınlar: Rum Cemaatinin Şer'îye Mahkemelerinde Açtıkları Kişilerarası Davalar ve Aile Davaları (17 ve 18. Yüzyıllar)", 257.

evliliği yaygınlaştırmış olmalıdır. Buna karşılık zimmilerden bazıları pek çok sebebe bağlı olarak nikâh işlemleri için kadı mahkemesini tercih ediyordu.³⁵ Zimmilerin evlilik akdi için kadı veya onun görevlendirdiği imamı tercih etmeleri kendi hukuk normlarının katı kurallarını aşma arzusunun bir sonucu olabilirdi.³⁶ Örneğin, Ortodoks kilisesi tarafından tatbik edilen akrabayla evlilik yasağının etrafından dolanma veya kilisede daha önceden gerçekleştirilen nikâhı kadı mahkemesinde başka bir nikâh akdi yaparak bitirme isteği gibi nedenler ileri sürülmüştür.³⁷ Zimmilerin nikâh hususunda kadı mahkemesini tercih etme nedenleri arasında; evlilik akdi prosedürünün hem daha kolay hem de daha az maliyetli olması, Hristiyanların dinî nikâh yaptırabilmeleri için piskoposluk kurumundan evlilik izni alması zorunluluğu ve evliliğin kaçınıcı defa yapıldığına bağlı olarak değişen miktarlarda vergi ödeme yükümlülüğünün olmasından söz edilmektedir.³⁸

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin evlenme ve boşanmaları konusundaki yetki ruhani liderlerine bırakılmıştır. Patriklik ve metropolitlik beratlarında veya meydana gelen ihtilafların çözümü için gönderilen emirlerde nikâh akdi veya evliliğin sonlandırılmasında yetkinin ruhbanlara ait olduğu belirtilmiştir.³⁹ Bu hususta, Trabzon şer'iyye sicillerinde yer alan bir kayıta metropolitin haberi olmadan papazların nikâh kıyamacağı yer almaktadır. Ayrıca zimmî kadın kocasını terketse veya erkek karısını boşasa ya da birisiyle evlense aralarına metropolitte başka kimsenin giremeyeceği ifade edilmiştir.⁴⁰ Metropolitlerin bu yetkileri olmakla birlikte incelenen dönemde zimmiler evlilik işlemlerini kendi din adamlarının huzurunda⁴¹ yapabildikleri gibi nikâh akdi yapmak üzere kadı mahkemesine de başvurular olmuştur.

Zimmiler evlenmek üzere kadı mahkemesine başvurduklarında kadı doğal olarak İslâm hukuku prensiplerine göre nikâh akdini gerçekleştirmek durumundaydı. 1 Rebiülahir 1146/11 Eylül 1733 tarihli Arapça olarak düzenlenen nikâh akdine göre, Lazar veledi Todor ile Andonese bint Nanil vekilleri aracılığıyla kadı mahkemesine müracaat etmişlerdir. Vekiller ve iki

³⁵ Ivanova, "Hristiyan Rumeli Kadınları Evlilik Sorunları ve Kadı Sicilleri (17. ve 18. Yüzyıllar)", 184; Laiou, "Osmanlı Dünyasında Hristiyan Kadınlar", 256.

³⁶ Ivanova, "Hristiyan Rumeli Kadınları Evlilik Sorunları ve Kadı Sicilleri", 186.

³⁷ Laiou, "Osmanlı Dünyasında Hristiyan Kadınlar", 260.

³⁸ Rossitsa Gradeva, "Orthodox Christians in the Kadi Courts: The Practice of the Sofia Sheriat Court, Seventeenth Century", *Islamic Law and Society*, 4/1 (1997), 58. 37-69.

³⁹ Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, 245.

⁴⁰ Turan Açık, "Trabzon Rum Metropolitleri Hakkında Bazı Gözlemler (1610-1670)", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 4/10 (2017), 5.

⁴¹ Fatih Çiçek, *XVIII. Yüzyılda Trabzon Şehri (1700-1725)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Lisans Tezi, 2020), 183; Koçak, "Ekonomik ve Sosyal Münasebetler Özelinde Vidin'de Müslim-Gayrimüslim İlişkileri (1700-1750)", 1124-1125.

şahidin huzurunda 100 guruş mehr-i müeccel ile Lazar ve Andonese'nin nikâh işlemi tamamlanmıştır.⁴² Başka bir kayda göre 1000 dirhem mihr-i müeccel ile zimmi şahısların nikâh akdi yapılmıştır.⁴³ Bu nikâh akdinde kadın mahkemede vekâleten temsil edilmiştir.⁴⁴ 29 Ramazan 1162/12 Eylül 1749 tarihinde Nikola ve Bena adlı zimmiler vekilleri aracılığıyla evlenmişlerdir. 1000 akçe mehr-i müeccel ile gerçekleşen evlenme muaamelesine iki Müslüman şahadet etmiştir. Nikâh akdi Arapça olarak kayda geçirilmiştir.⁴⁵ Zimmilerin kadı mahkemelerinde gerçekleştirilen nikâh akidlerinde mahkemede şahit olarak genellikle kendi dinlerinden şahıslar hazır bulunmuştur.⁴⁶ İslam hukukunda nikâh akdinin geçerliliği konusunda en önemli şekil ve sıhhat şartı, akdin iki şahit huzurunda yapılması zorunluluğudur. Gayrimüslimler arasındaki evliliklerde Hanefi hukukçular evlenen çiftle aynı veya farklı dinlere mensup kişilerin şahitliğinin geçerli olacağını kabul etmişlerdir.⁴⁷ İslam hukukuna göre Müslüman bir erkekle zimmi bir kadının evlenmesinde bir engel sözkonusu değildir. Konuyla ilgili kayıta zimmi bir kadın, Müslüman kocasından anlaşmalı olarak boşanmıştır.⁴⁸ Şer'iyeye sicillerinde yer alan bu kayıtlar zimmilerin evlilik işlemlerinde kadı mahkemesini kullandıklarını ortaya koymaktadır.

3. Mehir

Mehir, evlenirken erkeğin eşine verdiği mal ya da paradır. Evlenmenin şartlarından olmayıp nikâhın bir neticesidir. Mehirin peşin ödenen kısmına mehr-i muacel, daha sonra ödenmek üzere belirlenen mehire ise mehr-i müeccel denilmektedir.⁴⁹ İncelenen dönemde mahkemede gerçekleşen nikâh akidlerinde mehir miktarı tespit edilmiştir. Nikâh akidlerinde belirlenen mehir miktarları tarafların ekonomik ve sosyal durumlarına bağlı olarak değişmekteydi. Belirlenen mehir miktarları arasında 100 guruş, 1000 dirhem, 1000 akçe gibi farklı miktarlar⁵⁰ söz konusu idi.

⁴² Trabzon, 1897, vr.109b.

⁴³ Trabzon, 1897, vr.109b.

⁴⁴ Zimmilerin kadı mahkemesinde yaptıkları diğer nikâh akidleri için bk. Çiçek, XVIII. Yüzyılda Trabzon Şehri, 183.

⁴⁵ Ayşegül Bayraktar, 1917 Numaralı Trabzon Şer'iyeye Sicilinin Değerlendirmesi ve Transkripsiyonu (H.1161-1163/M.1748-1750) (Trabzon: Karadeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 85.

⁴⁶ Trabzon, 1897, vr.109b.

⁴⁷ Örsten Esirgen, "Gayrimüslim Kadın", 906.

⁴⁸ Trabzon, 1868, vr.49a (29 Zilkade 1116/25 Mart 1705).

⁴⁹ Hayreddin Karaman, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 323-324.

⁵⁰ Trabzon, 1897, vr.109b, Trabzon, 1897, vr.109b; Bayraktar, 1917 Numaralı Trabzon Şer'iyeye Sicili, 85.

Nikâhın bir sonucu olarak kadınlara ödenmesi gereken mehirin evlilik süresince ödenip ödenmediğini tespit etmek her zaman mümkün değildir. Bazı kadınlar mehir-i müeccel şeklinde belirlenen miktarı tam olarak kocalarından alamamışlardır. Zimmi kadınların bir kısmı ölen kocalarının mirasından mehir alacaklarını tahsil etmişlerdir.⁵¹ Terekede ölen kişilerin geride bıraktığı mülkü paylaşılmadan önce miras taksim harcı, vergi borcu, vasiyet, çeşitli borçları ve mehir borcu “minha el-ihracât” başlığı ile terekeden ayrılırdı. Bu kısım ayrıldıktan sonra geriye kalan miktar varisler arasında pay edilirdi. Nikâh akdi sırasında belirlenen mehir miktarı kadına ödenen-ödenecek miktardan fazla olabilirdi. Zira mehir-i müeccel erkeğin kadına ödemesi gereken bir borç niteliğindedir. Bu nedenle mehir miktarı kararlaştırılırken itibar, saygınlık ya da başka sebeplerle gerçeğinden daha fazla miktarın belirlenmiş olabileceği düşünülmelidir. Diğer taraftan muhallefât kayıtlarında yer alan mehir miktarları ise mehir-i müeccelin tamamı ya da bir kısmı olabilirdi. Araştırmacıların bu hususa dikkat etmesi gerekir.

4. Boşanma

İslam hukukunda evlilik, nikâh sözleşmesinin feshi ya da talak ile sona ermektedir. Boşanma şekilleri kocanın tek tarafılı irade beyanı ile boşanma, anlaşmalı boşanma (muhalaa) ya da mahkeme kararıyla boşanma (tefrik) şeklindedir.⁵² Anlaşmalı boşanma Osmanlı Devleti’nde en yaygın boşanma şeklidir. Kocanın rızasına ve iki tarafın anlaşmasına bağlı olarak muhalaa türü boşanma gerçekleşmekteydi. Karı koca arasında evliliğin sürdürülememesi ya da başka bir ifadeyle geçinememek genellikle anlaşmalı boşanma ile sonuçlanıyordu.⁵³ Osmanlı döneminde kadınlar çoğu zaman kocalarını boşanmaya razı edebilmek için mehir, nafaka, iddet nafakası, iddet süresindeki ikamet giderleri (meunet-i süknâ) gibi maddi haklarından vazgeçmek zorunda kalıyordu. Madeline Zilfi’ye göre bu maddi haklar anlaşmalı boşanmaya çalışan kadınlar için pazarlık unsuru ya da başka bir deyişle boşanma sigortası idi.⁵⁴ Müslümanların yaptığı gibi zimmiler de evlilik birliğine son verirken zaman zaman kadı mahkemesini kullanmışlardır. Aya Gorgor Mahallesi’nde ikamet eden zimmi Sofiya bint Penayot vekili Mustafa b. Ömer vasıtasıyla mahkemeye başvurarak kocası Mehmed b. Abdullah’tan (Baba adı Abdullah olması Mehmed’in muhtedi olabileceğini hatıra getirmektedir.) anlaşmalı boşanmıştır. Kadın 25 guruş mehir-i müeccel ile iddet nafakası hakkından feragat etmiş ve ayrıca iddet süresindeki ikamet giderleri

⁵¹ Trabzon, 1903, vr.6b, Trabzon, 1912, vr.21a,

⁵² el-Mevsilî, Abdullah bin Mahmûd, *el-İhtiyâr Ta’lîlî-Muhtar* 3. Cilt, 551-560, 4. Cilt, 11-52

⁵³ Zilfi, “‘We Don’t Get Along’: Women and Hul Divorce in the Eighteenth Century”, 279.

⁵⁴ Zilfi, “‘We Don’t Get Along’: Women and Hul Divorce in the Eighteenth Century”, 273.

için kocasından herhangi bir talebinin olmadığını beyan etmiştir. Kocasını da bu şartları onaylamış ve böylece boşanma gerçekleşmiştir.⁵⁵ Sofiya'yı bütün maddi haklardan vazgeçip boşanmaya iten nedenleri elbetteki tam olarak bilemiyoruz. Anlaşılmalı boşanmalarda kadınlar kendileri için çekilemez durumdaki evliliğe son verme arzusundaydılar. Maddi kayıpları kabullenen kadınlar belki kötü giden bir evliliği sonlandırıp yeni bir evlilik planlamış olabiliyorlardı. Sofiya ile Mehmed arasında din farklılığından kaynaklanan anlaşmazlığı ya da çiftin çocuklarının olmaması ayrılıklarının muhtemel nedenleri arasında sayılabilir.

Zimmi kadınların, kocalarının kendilerini boşadıkları iddiasıyla mahkemeye başvuruları da olmuştur. Ayvasıl Mahallesi'nden Ferusna, kocası Mehmed b. Abdullah'ın kendisini daha önce talak-ı selase ile boşadığını ancak şimdi bunu inkâr ettiğini iddia etmiştir. Zimmi kadının iddiası kocası Mehmed tarafından reddedilmiştir. Ferusna'nın Müslüman şahitleri kadının lehine şahitlik edince kadı boşanmaya hükmetmiştir.⁵⁶

Boşanmanın şarta bağlanması da söz konusudur. Maçuka kazâsına tabi Kapuköy'ünden Nikola, üç sene boyunca "diyar-ı garbda" kalacağını, bu süre zarfında nafaka ve evinin ihtiyaçlarını karşılayacağını ve bu hususta vekil tayin edeceğini mahkemede beyan etmiştir. Şayet bu sözlerini yerine getirmez ise eşi Sone'nin İslâm hukukunda yer alan şartlı boşanma prensiplerine göre boş olacağını ve başka birisiyle evlenebileceğini ifade etmiştir.⁵⁷ Zimmi Nikola'nın bu beyanı İslâm hukukunda yer alan boşanmanın şarta bağlanması ve kazâ-i boşanma (tefrik) durumuyla ilgilidir. Boşanma şarta bağlanır ve şart vuku bulursa boşanma işlemi gerçekleşmiş olurdu. Diğer taraftan, mahkeme kararı ile boşanma şekli olan kazâ-i boşanma için genellikle kadınlar mahkemeye başvuru yapmışlardır. İslâm hukukunda mahkeme kararıyla boşanmak için bazı şartlar gereklidir. Bu şartlardan birisi de nafakanın temin edilmemesidir. Ancak Hanefî mezhebi nafakanın karşılanmamasını tefrik sebebi saymamıştır. Bundan dolayı, bazı kadınlar kocaları herhangi bir yere gitmeden önce boşanmayı şarta bağlamak üzere mahkemeye müracaat etmişlerdir.⁵⁸ Zimmi Nikola ile Sone'nin kadı mahkemesine başvurup boşanmayı şarta bağlamaları İslâm hukuku prensiplerinden haberdar olduklarını göstermektedir. Zimmi kadınlar İslâm hukukunda düzenlenen şartlı boşanma prensiplerinden yararlanmaya çalışmışlardır. Nitekim Müslüman kadınlar da kocaları tarafından nafakasız

⁵⁵ Trabzon, 1868, vr.49a (29 Zilkade 1116/25 Mart 1705).

⁵⁶ Tosun, XVIII. Yüzyıl Trabzon'unda Cemaatlerarası İlişkiler, 90.

⁵⁷ Trabzon, 1901, vr.94a (7 Zilhicce 1149/8 Nisan 1737).

⁵⁸ XVI. yüzyılda Ayntab şehrindeki uygulamalar için bk. İbrahim Etem Çakır, 16. Yüzyılda Ayntab Şehri (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015), 425-433.

birakılma ya da kocası tarafından terkedilme ihtimalinin olduğu durumlarda bu yola sıklıkla başvurmuşlardır.

Evlilikten ziyade boşanma hususunda zimmilerin kadı mahkemesini kullanma nedenleri nelerdir? Bu soruya zamana ve mekâna göre farklı cevaplar verilebilir. En başta şunu söylemek gerekir ki kadı mahkemesinde anlaşmalı boşanmak çok kolaydı. Boşanmak için bir gerekçe ileri sürmek gerekmiyordu. İki tarafın anlaşmış olması yeterliydi.⁵⁹ Oysa aynı iş piskoposluk mahkemesinde yapılmak istense geçerli bir neden sunmak zorunluydu. Ortodoks Hristiyanlık her ne kadar boşanmaya müsaade etse de barışma süreleri, mal yaptırımları, kefaret, tekrar evlenme kısıtlamaları gibi yollarla boşanmayı zorlaştırmıştır.⁶⁰ Boşanma ile ilgili bu prosedürü boşanmayı önlemeye yönelik çaba olarak değerlendirmek mümkündür. Eşlerden birinin diğerini öldürmeye teşebbüs etmesi, fiziksel şiddet, zina, kocanın gaipliği (üç yıl), akıl hastalığı, en az üç yıl devam eden kocanın cinsel bakımdan yetersizliği ve alkol bağımlılığı kilise kanunlarında boşanma nedeni olarak kabul edilmiştir. Ayrıca boşanma hususunda kadın kusurlu değilse drahomasını alma hakkı vardı.⁶¹ Ortodoks Hristiyanlıktaki boşanmayla ilgili bu prosedür ve şartların bir kısmı İslâm hukukundaki kazâ-i boşanma (mahkeme kararıyla boşanma) ile benzer nitelikler taşımaktadır. Kadı mahkemesi kararıyla boşanma bazı şartlara bağlandığı için en yaygın boşanma şekli anlaşmalı boşanma olmuştur. Zimmiler de İslâm hukukundaki kolay boşanma şekli olan anlaşmalı boşanma imkânından yararlanmak üzere kadı mahkemesine başvurmuşlardır. Bunlara ilave olarak kadı mahkemesine ödenen harç miktarı piskoposlara ödenen paradan daha azdı. Kadı mahkemesinde boşanma nedenlerinin araştırılmaması, daha sonraki evliliklere yasaklama getirilmemesi ve bazı dinî kısıtlamalar Hristiyanların Osmanlı mahkemesini tercih etmelerini sağlayan ya da onları özendiren diğer etkenler olarak sıralanabilir.⁶²

Hristiyanlıkta evliliğe kutsallık atfedilmesi boşanmayı zorlaştırmaktaydı. Hristiyan hukuk normlarının boşanma hususundaki katı ve tutucu tavrı zimmileri kadı mahkemesine yöneltmiş olmalıdır. Ancak kendi cemaatlerinin özel hukuk alanıyla ilgili konularda kadı mahkemesini daha fazla tercih etmesi kilise tarafından hoş karşılanmamıştır. Gayrimüslim dinî otoriteler,

⁵⁹ Trabzon, 1868, vr.50a (29 Zilkade 1116/25 Mart 1705).

⁶⁰ Ivanova, "Marriage and Divorce in the Bulgarian Lands (XV-XIX c.)", 51; Gradeva, "Orthodox Christians in the Kadi Courts, 59; Ivanova, "Hristiyan Rumeli Kadınları Evlilik Sorunları ve Kadı Sicilleri", 166.

⁶¹ Ivanova, "Marriage and Divorce in the Bulgarian Lands (XV-XIX c.)", 51. 49-83; Gradeva, "Orthodox Christians in the Kadi Courts, 59; Ivanova, "Hristiyan Rumeli Kadınları Evlilik Sorunları ve Kadı Sicilleri", 166.

⁶² Ivanova, "Hristiyan Rumeli Kadınları Evlilik Sorunları ve Kadı Sicilleri", 178.

kadı mahkemelerini kullanan zimmileri dışlayarak duruma engel olmaya çalışmışlardır. Bunun yanı sıra şer'î mahkemeyi kullanma hususunda kadılar tarafından zimmilere baskı yapıldığı iddiasıyla İstanbul'a şikâyet dilekçeleri gönderilmiştir. Tüm bu girişimlerden istenilen netice alınamayınca kilise hukuk normlarında ve bazı uygulamalarda değişiklik yapmak durumunda kalmıştır. Örneğin Rumeli'de Ortodoks halkın boşanmak için kadı mahkemesini daha fazla tercih etmesinden dolayı kilise boşanmayı kolaylaştırmak zorunda kalmıştır. İstanbul Patriği III. Yeremya tarafından 1717'de verilen kararda Bizans içtihadına aykırı olmasına rağmen evliliğin karşılıklı onay ile feshi kabul edilmiştir.⁶³ Bu karar, İslâm hukukunda yer alan anlaşmalı boşanma uygulamasından başka bir şey değildir.

5. Borçlar Hukuku Uygulamaları

Zimmiler, kendi aralarındaki sözleşmelerde İslam hukuku kurallarına tabi değillerdir. Ancak bu tip sözleşmelerden kaynaklanan anlaşmazlıkları kadı mahkemesine getirme hakları vardır. Diğer taraftan bazı kısıtlamalarla birlikte Müslümanlarla her türlü borç ilişkisine girebilir, Müslümanlarla beraber ticarî şirketler kurabilirlerdi.⁶⁴ Zimmiler Müslümanlarla ile yaptıkları borç ilişkilerinde Müslümanlar için varolan sınırlamalara tabidirler.⁶⁵

Mülk satışı ya da gayrimenkul kiralama işlemlerinde zimmiler, kadı mahkemesini sık sık kullanmışlardır. Zimmi erkekler mahkemede genellikle asaleten temsil edilmiştir. Aya Gorgor Mahallesi'nden Yor veledi Felb, sakini olduğu mahallede bulunan ve kızkardeşinden 255 guruşa satın aldığı evi, Yan veledi Yori'ye peşin olarak 230 guruşa satmıştır.⁶⁶ İskender Paşa Mahallesi sakinlerinden Kostantin veledi-i Yan, adı geçen mahalledeki evini Mustafa adlı müslüman bir şahsa 60 guruşa sattığını ve parasını aldığını mahkemede beyan etmiştir.⁶⁷ Çeşme Mahallesi'nden kuyumcu Yan ile kuyumcu Por arasında ev satış işleminde her iki taraf mahkemede hazır bulunmuş ve satış akdini gerçekleştirmişlerdir.⁶⁸ Benzer şekilde, Kasım Paşa Mahallesi imamı Muhammed Efendi aynı mahallede bulunan arsasını senelik 25 akçeye zimmi bir kişiye kiraya vermiştir.⁶⁹

Zimmi kadınlar mülk alım-satımlarında mahkemede hazır buldukları gibi vekâlet yoluyla da bu işlerini yürütebilmekteydi. Ancak vekâleten

⁶³ Laiou, "Osmanlı Dünyasında Hristiyan Kadınlar", 257.

⁶⁴ Bozkurt, *Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839- 1914)*, 17.

⁶⁵ Örsten Esirgen, "Gayrimüslim Kadın", 923.

⁶⁶ Trabzon, 1901, vr.33a (29 Zilkade 1148/11 Nisan 1736).

⁶⁷ Trabzon, 1916, vr.32a.

⁶⁸ Trabzon, 1920, vr.9a.

⁶⁹ Örseloğlu, *1888 Numaralı Trabzon Şer'iyeye Sicili*, 65-66.

temsil zimmi kadınlar arasında daha yaygındı. 29 Zilkade 1148/11 Nisan 1736 tarihinde Aya Gorgor Mahallesi'nden zimmi kadın mahkemede hazır bulunarak, üvey erkek kardeşine adı geçen mahalledeki evini müştemilatı ile birlikte 255 guruşa satmıştır.⁷⁰ Aya Gorgor Mahallesi'nden Asli bint Bağdasar, Senko bint Gragos ile mahkemeye başvurmuşlardır. Asli bint Bağdesar bahçesi ve ağaçlarıyla birlikte evini Senko bint Gragos'a 180 guruşa satmıştır. Senko satın aldığı emlakın ücreti karşılığında takas işlemi ile ödeme yapmıştır.⁷¹ Mahkemede doğrudan temsili gösteren bu kayıtlara karşılık gayrimenkul alım-satımı işlerinde kadınların vekâleten temsili daha yaygındı.⁷² Çömleki Mahallesi sakinlerinden Semerko bint Yenami, gayrimenkul satışı için iki müslümanın şahitliğinde İbrahim Efendi bin Ahmed Efendi'yi vekil tayin etmiştir. Vekil İbrahim Efendi, müvekkili olduğu Semerko'nun bu mahalledeki evini Anarice bint Azam'a satmıştır. 10 Ramazan 1150/1 Ocak 1738 tarihinde gerçekleştirilen muamelede evin satış fiyatı 100 guruştur.⁷³ Aya Gorgor Mahallesi'nden Ağya bint Sihak isimli Ermeni kadının ev satın alma ile ilgili akdini vekili İbrahim Beşe bin Abbas yapmıştır. Ağya vekili aracılığıyla kocası İstefan veledi Artevan'dan 350 guruş karşılığında Aya Gorgor Mahallesi'nde bulunan evi ve müştemilatını satın almıştır.⁷⁴ Başka bir kayda göre İskender Paşa Mahallesi'nden Konstantin, kızı Sofiya'ya mahalledeki evini 140 guruşa satmıştır.⁷⁵ Sofiya'yı mahkemede İstefan veledi-Hristo temsil etmiştir.⁷⁶

Müslümanlar ile zimmiler arasında alım-satım işlemleri mahkeme kayıtlarında yer almaktadır.⁷⁷ Bozdepe Mahallesi'nden Alemdar Osman Ağa, zimmi bir şahsa adı geçen mahalledeki evini 230 guruşa satmıştır. Ev satın alan zimmiyi mahkemede zimmi bir şahıs temsil etmiştir.⁷⁸ İskender Paşa Mahallesi Para Vakfı'nın mütevellisi olan imam Osman Efendi, vakıf adına daha önceden satın alınan evi müştemilatı ile birlikte Temurci Sihak veledi Mardiros adlı Ermeni'ye 140 guruşa satmıştır.⁷⁹ Müslüman kadınlardan gayrimenkul satın alan zimmi şahıslara da rastlanmaktadır. Muhyiddin Mahallesi'nden Ümmühan bint Ali, kocasını vekil tayin ederek Simon

⁷⁰ Trabzon, 1901, vr.33a.

⁷¹ Trabzon, 1906, vr.58b (23 Muharrem 1155/30 Mart 1742).

⁷² Trabzon, 1916, vr.31b (11 Cemaziyelevvel 1161/9 Mayıs 1748).

⁷³ Trabzon, 1903, vr.33b.

⁷⁴ Trabzon, 1901, vr.32b.

⁷⁵ Kara, 1916 Numaralı Trabzon Şer'iyeye Sicili, 117.

⁷⁶ Kara, 1916 Numaralı Trabzon Şer'iyeye Sicili, 117.

⁷⁷ Bu hususta şu kayıtlara bakılabilir: Trabzon, 1916, vr.32a; Kara, 1916 Numaralı Trabzon Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1160-1161/M. 1747-1748), 79-80, 145; Örseloğlu, 1888 Numaralı Trabzon Şer'iyeye Sicili, 92-93.

⁷⁸ Trabzon, 1902, vr.22b (20 Cemaziyelahir 1149/26 Ekim 1736).

⁷⁹ Trabzon, 1903, vr.33b (16 Ramazan 1150/7 Ocak 1738).

veled-i Arakil'e aynı mahalledeki evini 140 guruşa satmıştır.⁸⁰ Debağhane Mahallesi sakinlerinden Afiye bint İbrahim, vekili Hüseyin Beşe aracılığı ile bu mahalledeki evini bütün müstemilatı ile 60 guruşa zimmi iki kardeşe satmıştır.⁸¹ Zimmilerle ilgili satış akidleri incelendiğinde taraflar genellikle zimmi idi.⁸² Gayrimüslimler ile müslümanların birlikte yaşadıkları mahalleler olsa da ayrı mahallelerde sakin olma durumu daha yaygındı. Bunun bir neticesi olarak gayrimenkul satışlarında taraflar genellikle aynı dinden idi.

Şer'iyeye sicillerinde zimmi şahıslar ile müslümanlar arasında borç ilişkisinin olduğuna dair çok sayıda kayıt yer almaktadır. Bu durum zimmilerle müslümanlar arasında ticarî ilişkilerin geliştiğini göstermektedir.⁸³ Trabzon'da sakin olan Ermeni Keşiş oğlu Pedros'tan alacaklı durumda olan Alemdar İsmail Beşe bin Ali vefat etmiştir. Ölen şahsın varisleri olan hanımı ve çocukları adına mahkemede vekil sıfatıyla bulunan Osman Ağa, müvekkilliği adına 1292 guruşu Pedros'tan almıştır.⁸⁴

Tereke kayıtları zimmiler ile Müslümanlar arasında alacak-verecek ilişkisinin yaygın olduğunu göstermektedir.⁸⁵ Orta Hisar Cami-i Kebir Mahallesi sakinlerinden Kürkcü İsmail Beşe'nin terekesi incelendiğinde çok sayıda zimmi şahsın kendisinden borç aldığı görülmektedir. Borçlu durumdaki zimmilerin adı tereke kaydında yer almıştır.⁸⁶ 25 Safer 1160/8 Mart 1747 tarihli kayda göre vefat eden Ahmed Ağa'nın borçlu olduğu kimseler arasında zimmi Karabet de vardı.⁸⁷

Ticarî münasebetler bağlamında iş ortaklıklarından da söz etmek mümkündür. Ortaklıkların bir kısmı elbetteki mahkeme kayıtlarına yansımamıştır. Buna karşılık kadı mahkemesinde gerçekleştirilen farklı türden iş ortaklıklarına rastlanmaktadır. İnan ortaklığı bunlardan birisidir. Sermaye ve kârda eşitlik şartının bulunmadığı şirket türü⁸⁸ olan inan ortaklığı, Müslümanlar ile zimmiler arasında da kurulmuştur. Bu ortaklık türünde sermayelerin eşit olması gerekmediği gibi, kârın sermaye oranlarına göre paylaşılması şart değildir. Ancak zarar sözkonusu olursa sermaye

⁸⁰ Kara, 1916 Numaralı Trabzon Şer'iyeye Sicili, 91-92.

⁸¹ Örseloğlu, 1888 Numaralı Trabzon Şer'iyeye Sicili, 92-93.

⁸² Trabzon, 1904, vr.4b; Trabzon, 1907, vr.36a; Trabzon, 1916, vr.31b; Kara, 1916 Numaralı Trabzon Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1160-1161/M. 1747-1748) (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 68, 133, 143; Örseloğlu, 1888 Numaralı Trabzon Şer'iyeye Sicili, 78, 114.

⁸³ Kara, 1916 Numaralı Trabzon Şer'iyeye Sicili, 132.

⁸⁴ Kara, 1916 Numaralı Trabzon Şer'iyeye Sicili, 92.

⁸⁵ Kara, 1916 Numaralı Trabzon Şer'iyeye Sicili, 122, 164, 166, 167, 168.

⁸⁶ Örseloğlu, 1888 Numaralı Trabzon Şer'iyeye Sicili, 86-91.

⁸⁷ Kara, 1916 Numaralı Trabzon Şer'iyeye Sicili, 72.

⁸⁸ Hayreddin Karaman, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 724.

oranlarına göre zarara katlanmak gerekirdi.⁸⁹ İskenderpaşa Mahallesi'nden ölen Evak'ın varisleri ile Hüseyin Beşe arasında inan şirketi nevinden bir ortaklık kurulduğu anlaşılmaktadır. Taraflar arasında meydana gelen ihtilaf mahkemede "sulh" yoluyla çözülmüştür. Başka bir kayıтта Eksotha Mahallesi'nden Todor ve Yorgi arasında şirket-i inan kurulmuş ve ortaklar buğday alım satımı gerçekleştirmiştir. Şehre gelen tüccar taifesi arasında da bu gibi ortaklıkların kurulduğu görülmektedir.⁹⁰ Mahkeme kayıtlarına yansıyan bir diğer ortaklık türü mudarebedir. Mudarebe, bir tarafın emeğini diğer tarafın sermayesini ortaya koymasına dayanan emek-sermaye ortaklığıdır.⁹¹ Trabzon'da zimmiler ile müslümanlar arasında ya da her gurubun kendi mensupları arasında kurulan bu türden ortaklıklar mevcuttu.⁹² Mahkeme kayıtlarında mudarebeyle ilgili kayıtlar genellikle akidden kaynaklanan kârın paylaşımı ya da sermayenin zayi edilmesinden dolayı meydana gelen ihtilafarla ilgilidir.⁹³ Taraflar arasındaki anlaşmazlıklar genellikle "muslihun"un araya girmesiyle giderilmiştir.⁹⁴

Zimmilerin kadı mahkemesini kullanarak yaptıkları başka bir akid türü de vedia'dır. Fıkıhta bir kimseye koruması için bir malın bırakılmasını ve bu şekilde bırakılan malı ifade eder. Vedia, özel hükümleri olan sınırlı bir emanet akdi özelliği taşımaktadır.⁹⁵ Hasan Reis, melekse türünden gemisiyle İstanbul'a giderken terzi İstekor'un kendisine 49 vukiye revgan (yağ) verip satmasını, satım sonucunda elde edilen gelirden masrafını düşmesini akabinde de 'Her ne kalur ise bana eşya getir.' dediği ve "ber-vech-i vedia" teslim ettiğini mahkemede ifade etmiştir.⁹⁶ Zimmilerin vedia akdi çerçevesinde birbirlerine emanet bıraktıkları mallar arasında; köle, binek hayvanı, para, altın bilezik, altın yüzük, bakır ve ipek yer almaktadır.⁹⁷

⁸⁹ el-Mevsilî, Abdullah bin Mahmûd, *el-İhtiyâr Ta'lîlî-Muhtar* 3. Cilt (tercüme: A.Oğuz-M.B. Dadaş-T.Tural) (İstanbul: Nuh Yayıncılık, 2017), 58, 67-68.

⁹⁰ Tosun, *XVIII. Yüzyıl Trabzon'unda Cemaatlerarası İlişkiler*, 118-120.

⁹¹ el-Mevsilî, Abdullah bin Mahmûd, *el-İhtiyâr Ta'lîlî-Muhtar* 3. Cilt, 78.

⁹² Tosun, *XVIII. Yüzyıl Trabzon'unda Cemaatlerarası İlişkiler*, 121-122.

⁹³ Ali Turan, *1815 Numaralı Trabzon Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Hukukî Değerlendirmesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014) 158-159.

⁹⁴ Tosun, *XVIII. Yüzyıl Trabzon'unda Cemaatlerarası İlişkiler*, 121.

⁹⁵ Mustafa Yıldırım, "Vedia", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/596.

⁹⁶ Tosun, *XVIII. Yüzyıl Trabzon'unda Cemaatlerarası İlişkiler*, 122.

⁹⁷ Bu kayıtlar 17. yüzyıla aittir. Turan, *1815 Numaralı Trabzon Şer'iyye Sicili*, 149; Murat Güney, *1826 Numaralı Trabzon Şer'iyye Sicili'nin Özet Transkripsiyonu ve Analizi* (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 128, 131, 247, 292.

6. Miras

Zimmiler özel hukuk alanı olmasına rağmen miras paylaşımı için kadı mahkemesini zaman zaman kullanmışlardır. Zimmilerin miras paylaşımı hususunda kendi hukuklarına tabi olduğu genellikle kabul edilen bir görüş iken bunun aksini savunanlar da vardır. Zimmilerin miras ihtilaflarını İslam hukuku prensiplerine göre çözdükleri ifade edilmiştir.⁹⁸ Osmanlı Devleti'nde mirasın mahkemede pay edilmesini gerektiren şartlar; ölen kişinin bürokrat olması, varisler arasında anlaşmazlık bulunması, varisler arasında gaip ya da küçük yaşta birisinin bulunması şeklinde sıralanabilir. 17-18. yüzyıllara ait adâlet hükümlerinde zorla miras taksimi yapan kadılara ağır yaptırımlar uygulanacağından söz edilmiştir.⁹⁹ Kadılar hakkında sadece Müslümanlara değil aynı zamanda gayrimüslimlere tereke taksiminin mahkemede yapılması için baskı uyguladığına dair şikâyetler yapılmıştır. Kadı ve onun maiyetinde çalışan memurlar mahkemede görülen iş ve işlemlerden harc adı altında gelir elde etmekteydi. Miras taksiminden kassamiye (resm-i kısmet), katibiyye, hüddamiyye, dellaliye, ihzariye vs. isimlerle harc alınmaktaydı.¹⁰⁰ Resm-i kısmet, genellikle toplam tereke miktarının %15, %20'si gibi döneme ve mekâna göre değişen oranlarda tahsil edilmekteydi.

Trabzon'da İskender Paşa Mahallesi'nden olup ölen Vari bint Yor adlı zimmi kadının mirası kadı mahkemesinde paylaştırılmıştır. Ölen kişinin varisi olarak kardeşinin kızının adı kaydedilmiştir.¹⁰¹ 20 Rebiülevvel 1155/25 Mayıs 1742 tarihli kayıta zengin bir gayrimüslim kadının terekesi yer almaktadır. Sofiya bint Todosk adlı kadının varisleri kocası ve erkek çocuğudur. Kadının kocası da öldüğü için miras erkek çocuğa kalmış ve mirasın yönetimi için zimmi bir şahıs vasi tayin edilmiştir. 2985 guruş malvarlığından bazı masraflar ihraç edilerek varisi olan oğluna tereke intikal etmiştir.¹⁰² Diğer bir kayıt Ayur Mahallesi sakinlerinden olup ölen Avadik veled-i Menas'ın mirası ile ilgilidir. Avadik'in mirası karısı ve iki çocuğuna taksim edilmiştir.¹⁰³

Bilhassa zimmi kadınların miras meseleleri için kadı mahkemesini kullanmaları mirastan daha fazla hak iddia edebilmeleri ile ilgili olabilir. Konuyla ilgili bir miras davasında Hristo Mahallesi'nde sakin iken ölen zimmi kadının İslâm hukukuna göre varisleri arasında kocası, annesi ve oğlu

⁹⁸ Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, 251-252; M.Macit Kenanoğlu, "İslam-Osmanlı Hukukunda Zimmiler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2015), 564. 553-574.

⁹⁹ "vefat idenlerin vereseleri sağır ve sağire ve gâib ve gâibe olmayub cümle hâzır ve kübâr olub kısmet talep itmezler iken cebren kısmet itmeyüb..." Halil İnalıcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet* (İstanbul: Eren Yayınları, 2005), 172.

¹⁰⁰ Trabzon, 1907, vr.32a.

¹⁰¹ Trabzon, 1907, vr.22a.

¹⁰² Trabzon, 1907, vr.32a.

¹⁰³ Kara, 1916 Numaralı Trabzon Şer'iyeye Sicili, 121.

yer almaktadır. Ölen zimmi kadının annesi, vekili vasıtasıyla mirastan altıda birlik payını aldığı beyan etmiştir.¹⁰⁴ Bu kayıt İslâm hukukundaki mirastan altıda bir pay alma durumuyla ilgilidir. Ölen kişinin varisleri arasında çocuğu olduğu için anneye düşen pay altıda birdir.¹⁰⁵ Bu miras paylaşımı için mahkemeye başvurulmuş olması varisler arasında küçük yaşta çocuğun bulunmasıyla da ilgilidir. Zira Osmanlı Devleti'nde varisler arasında çocuk ya da kayıp durumda birisi varsa miras paylaşımının kadı huzurunda yapılması gerekiyordu. Bu şart her ne kadar doğrudan Müslümanlar ile ilgili olsa da bu kural zimmilere de teşmil edilmiş olmalıdır. Ayrıca bu kayıt zimmilerin İslâm miras hukuku hükümlerinden haberdar olduklarını göstermektedir.

Miras paylaşımı hususunda zimmilerin kadı mahkemesini kullanmaları değerlendirildiğinde her şeyden önce zimmiler mirasla ilgili ihtilafları şer'î mahkemeye götürme imkânına sahip oldukları bilinmelidir.¹⁰⁶ Halil İnalçık gayrimüslimlerin evlilik, boşanma, miras gibi özel hukuk alanına giren konularda kadı mahkemesini tercih etmelerinin nedenlerini gayrimüslimlerin bu mahkemeleri daha güvenilir kabul etmelerine dayandırmıştır. Ayrıca kilise vergisinden kurtulmak için de kadı mahkemelerinin tercih edildiğini ifade etmiştir.¹⁰⁷ Jennings, kadınların şer'î mahkemeye güvendiklerini, miras haklarını almak üzere bu mahkemeleri sık sık kullandıklarını tespit etmiştir.¹⁰⁸

Zimmilerin miras davalarında kadı mahkemesini tercih etmeleri İslam miras hukukunun kendileri için daha avantajlı (özellikle kadınlar için) olmasından dolayıdır. Yahudi kızlar babalarının mirasından pay almak için Osmanlı mahkemesine başvurmuşlardır. Kendi dinleri kız çocuklarına mirastan pay vermezken İslam hukuku kızlara pay vermekteydi. Hristiyan zimmiler için de benzer bir durum söz konusudur. Kilise hukukuna göre miras hakkı olmayan bir zimmi kadı mahkemesinde dava açtığında mirastan pay alabilirdi. Dolayısıyla miras konusunda kadı mahkemesinin tercih edilmesi şahsi menfaat elde etme arzusundan kaynaklanıyordu.¹⁰⁹ Kendi hukuk nizamına göre miras paylaşımından hoşnutsuzluk duyan ve cemaat

¹⁰⁴ Örseloğlu, *1888 Numaralı Trabzon Şer'iyeye Sicili*, 135-136.

¹⁰⁵ "...ölenin çocuğu varsa, ana-babasından her birinin mirastan altıda bir hissesi vardır...". Nisa 4/12.

¹⁰⁶ Bozkurt, *Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839- 1914)*, 15.

¹⁰⁷ Halil İnalçık, "The Status of the Greek Orthodox Patriarch Under the Ottomans", *Turcica*, 21 (1991), 427.

¹⁰⁸ Jennings, "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri", 114.

¹⁰⁹ Çiçek, "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmilerin Yargı Tercihi", 43-45

mahkemesine meydan okumak isteyen zimmi kadınlar miras davalarını şer'î mahkemeye götürme eğilimindediler.¹¹⁰

Zimmilerle ilgili tereke paylaşımlarında varisler arasında kadınların varlığı dikkat çekmektedir. Kadıların, zimmilerin miras taksimlerini İslam hukuku prensiplerine göre paylaştığına dair (aksi zaten düşünülemez) daha çok Ortodoks Hristiyanların yaşadığı Sofya'ya ait tereke kayıtlarında görülebilir.¹¹¹ Sofya'da Ortodoks zimmilerin kadı mahkemesine başvuruları yaygınlaştığından dolayı patrikler XVIII. yüzyılda kilise hukukunda değişiklik yaparak İslam hukukuyla uyum sağlamaya çalışmışlardır.¹¹²

7. Nafaka

Nafaka konusunda da zimmiler kadı mahkemesini kullanmışlardır. İslam hukukçuları zimmilerin nafaka yükümlülüğü ile ilgili farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Hanefî hukukçu Ebu Hanife, zimmilerin kendi hukukuna göre geçerli olan evliliklerinde, gayrimüslim kadının nafaka alacaklısı olduğunu kabul etmiştir. Zimmi kadın kadı mahkemesine başvurduğu takdirde takdir edilen nafakayı erkeğin ödemesi gerekmektedir. Ebu Hanife'nin öğrencileri Ebu Yusuf ile İmam Muhammed ve Şafîî hukukçular ise zimmi erkeğin nafaka yükümlülüğünün oluşabilmesi için evliliğin İslâm hukukuna göre geçerli olmasını şart koşmuşlardır. Bu hukukçular, İslam hukukuna uygun olmayan evliliklerde nafaka sorumluluğunun oluşmayacağı düşüncesini benimsemişlerdir.¹¹³ Maçuka kazâsına tabi Kapuköy'ünden Nikola veled-i Yani, eşi Sone bint Barşekon'un nafakasını ve evinin zaruri ihtiyaçlarını karşılayacağına dair mahkemeye bildirimde bulunmuştur. Buna göre üç seneye değin "diyar-ı garbda" kalacağını ve bu süre içerisinde nafakayı temin edeceğini, şayet bunu yapmaz ise eşinin başka birisiyle evlenebileceğini taahhüd etmiştir.¹¹⁴ Bu kayıt hem nafaka hem de İslâm hukukunda yer alan şartlı boşanma ile ilgilidir. İslam hukukunda boşanma şarta veya vadeye bağlanabilirdi. Bu türden talakta (boşanma) koca, karısını boşamayı kendisinin ya da karısının belirli bir eylemi yapması ya da yapmaması şartına bağlamaktaydı. Şartın gerçekleşmesiyle boşanmanın hüküm ve neticeleri ortaya çıkardı.¹¹⁵ Nikola ve Sone ile ilgili mahkeme kaydı, aile nafakası

¹¹⁰ Göçek – Marc David Baer, "Social Boundaries of Ottoman Women's Experience in Eighteenth-Century Galata Court Records", 57.

¹¹¹ St. Cyril and Methodius National Bulgaria (NBKM) Sofya-Bulgaristan, Oriental Department, Sofya Şer'îyye Sicilleri, S 12; 5/3, 6/2, 8/1, 10/1-3, 12/3, 14/1-2, 34/1, 35/2, 42/3, 59/1, 63/3, 65/2, 68/2-3, 69/2, 73/1, 77/1, 80/1, 81/1-2, 99/1, 102/1,3, 109/2-3; NBKM, Oriental Department, S 1bis; 21/1, 145/4, 146/5, 148/7, 150/5, 151/1.

¹¹² Çiçek, "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmilerin Yargı Tercihî", 43-45.

¹¹³ Örsten Esirgen, "Gayrimüslim Kadın", 910.

¹¹⁴ Trabzon, 1901, vr.94a (7 Zilhicce 1149/8 Nisan 1737).

¹¹⁵ M. Akif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 118.

mükellefiyetinin kocaya ait olduğunu göstermektedir. Buna ilave olarak başka bir yere gitmeyi planlayan Nikola ailesinin zaruri ihtiyaçlarını karşılayacağına dair bildirimde bulunmuştur. Şayet nafakayı temin etmez ise karısının yeni bir evlilik yapacağını da ayrıca beyan etmiştir. Böylece nafakasız kalma ihtimaline karşı zimmi Sone'nin yeni bir evlilik yapabilmesinin önü açılmıştır. Osmanlı toplumunda bazı bölgeler hariç İslam hukukunun Hanefî hukuku prensipleri tatbik edilmiştir. Bundan dolayı nafakasız bırakılan kadınların kazâî boşanma (tefrik) hakları yoktu. Hanefî hukuku normlarında nafakanın temin edilmemesi boşanma sebebi sayılmamıştır. Bazen Şafiî naib tayin ederek boşanma gerçekleştirilmiştir.¹¹⁶ Bu ilkeden dolayı zimmi Sone, Müslüman kadınlar gibi mahkemeye başvurarak boşanmayı şarta bağlamıştır. XVI. yüzyılda Ayntab'da Müslüman kadınlar da bu yöntemi sıkça kullanmışlardır. Kocalarıyla birlikte mahkemeye müracaat eden bazı kadınlar nafaka takdiri ve boşanmanın şarta bağlanmasını sağlamışlardır.¹¹⁷ Böylece nafakasız bırakılan kadın kocası tarafından ödenmek koşuluyla borç alabilmekteydi. Daha da önemlisi belirlenen sürede kocası geri dönmez ise şartlı boşanma meydana gelmekte, kadın yeni bir evlilik yapma imkânını elde etmekteydi.

Babası ölen çocukların nafaka ihtiyaçları için babalarından kalan mirastan ödenmek şartıyla nafaka takdiri mahkemede yapılmaktaydı. Hristos Mahallesi'nden olup vefat eden zimminin kız çocuğu Andose için kızın bakımını üstlenen annesinin talebi ile nafaka, kisve ve sâir zarurî ihtiyaçları için günlük on akçe nafaka takdiri yapılmıştır.¹¹⁸

8. Vesâyet

İslam hukukunda vesâyet, edâ ehliyeti bulunmayan, eksik olan ya da ehliyeti sonradan kısıtlananların mallarının korunması ve mallarında tasarrufta bulunma yetkisidir.¹¹⁹ Trabzon şer'iyeye sicillerinde zimmilerin mallarının yönetimi için vâsi ataması yapıldığına dair kayıtlar yer almaktadır. Çömlekçi Mahallesi sakinlerinden olup ölen Konstantin'in çocukları için mahkeme tarafından vasi ataması yapılmıştır. Çocukların annesi Anduse bint Porki vasi tayin edilmiştir.¹²⁰ Çömlekçi Mahallesi'nden Keşiş Lazar'ın çocuklarına

¹¹⁶ Judith E. Tucker, *In the House of the Law Gender and Islamic Law in Ottoman Syria and Palestine* (Berkeley: University of California Press, 1997), 78.

¹¹⁷ İbrahim Etem Çakır, *16. Yüzyılda Ayntâb Şehri* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015), 427-427.

¹¹⁸ Vildan Kara, *1916 Numaralı Trabzon Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi* (H. 1160-1161/M. 1747-1748) (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2019, s.157.

¹¹⁹ Ali Bardakoğlu, *"Vesâyet", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/66.

¹²⁰ Trabzon, 1903, vr.6a (5 Safer 1150/4 Haziran 1737).

anneleri vasi olarak atanmıştır.¹²¹ Hristos Mahallesi sakini zimminin kız çocuğuna kalan mirasın yönetimi için kızın annesi vasi tayin edilmiştir.¹²² Zimmi şahıs için Müslümanın vasi olarak atanması da mümkündür. Breşkof veled-i Yor'un borçlarının ödenmesi hususunda Terzi Sarı Mustafa bin Abdullah mahkeme tarafından vasi olarak görevlendirilmiştir.¹²³ Başka bir kayıta ise Trabzon'da misafirken burada vefat eden zimminin geride kalan varisleri ve terekesi için vasi ataması yapılmıştır. Aslen Erzincanlı olup Trabzon'da misafir bulunan Abraham veledi Simav adlı rahibin oğlu ve kızı çocukların annesi vasi tayin edilmiştir.¹²⁴

9. Vakıf

İslam hukukunda Hanefî mezhebi zimmilerin vakıf kurmalarına müsaade etmektedir. Vakfın gelirlerinin ise kilise ve manastırlardaki fakirlere harcanması söz konusudur. Osmanlı uygulamasında zimmilerin vakıf kurup, kendi kilise veya fukarasına yönelik vakıf yapabilecekleri patriklik ve metropolitlik beratlarında yazılmıştır.¹²⁵ İncelenen dönemde Trabzon'daki Meryem Ana Kilisesi ile ilgili dava kayıtları yer almaktadır. XVI-XVII. yüzyılda Trabzon'un sosyo-ekonomik yapısını inceleyen çalışmada Jennings, zimmiler tarafından kurulan vakıflara yer vermiştir. Bu vakıflar arasında Meryem Ana Kilisesi'nin fukarası için bağışlanan vakıflar da bulunmaktadır.¹²⁶

Zimmilerin mahkemeyi kullanma nedenlerinden birisi de vakıf konuları ile ilgilidir. Ban veledi Lazares, babası tarafından Trabzon'da Aya Marina Mahallesi'ndeki bir evin Maçuka (Maçka) kazasındaki Maryem Ana Kilisesi'nin fukarasına vakfedildiğini ancak bu evin fakirler için kullanımının engellendiğinden dolayı mütevellî adına mahkemede dava açmıştır. Dava sonucunda adı geçen evin kilisenin fukarasına vakf olduğu hükme bağlanmıştır.¹²⁷ Kemer kaya Mahallesi sakinlerinden Torand adlı zimmi, Maçuka'da yer alan Hızır İlyas ve Maryem Ana Manastırlarına bağlı yaşayan fukaranın ihtiyaçlarını karşılamak için evini vasiyet etmiştir. Kendisi öldükten sonra adı geçen ev vasiyet yoluyla adı geçen manastırların fukarasına

¹²¹ Trabzon, 1903, vr.6a (5 Safer 1150/ 4 Haziran 1737). Benzer bir kayıt için bakınız: Kara, 1916 *Numaralı Trabzon Şer'iyye Sicili*, 157.

¹²² Kara, 1916 *Numaralı Trabzon Şer'iyye Sicili*, 157.

¹²³ Kara, 1916 *Numaralı Trabzon Şer'iyye Sicili*, 79-80.

¹²⁴ Kara, 1916 *Numaralı Trabzon Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1160-1161/M. 1747-1748)*, 73.

¹²⁵ Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, 270-273.

¹²⁶ Jennings, "Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon, 1565-1640: A Study Based on the Judicial Registers (şeri mahkeme sicilleri) of Trabzon", 308-309.

¹²⁷ Trabzon, 1896, vr.50a.

vakfedilmiştir.¹²⁸ Kilise mütevellilerinin, kiliselere mülk kazandırmak üzere mahkemeyi kullandıkları kayıtlardan anlaşılmaktadır.¹²⁹ Diğer taraftan kilise ve manastırlara ait mülklere zaman zaman bazı devlet görevlilerinin müdahaleleri oluyordu. Bu durumun engellenmesi için Trabzon valisi ve kadısına Divân-ı Hümâyûn'dan hüküm gönderilmiştir.¹³⁰

10. İhtida

Osmanlı Devleti'nde ihtida etmek oldukça kolaydı. Muhtedilerin profilleri döneme göre farklılık gösterse de her yaş ve meslekten insanın ihtida ettiğini gösteren kanıtlar vardır. Din değiştirecek kişi iki Müslüman şahidin huzurunda sağ işaret parmağını kaldırıp Allah'ın birliğini Hz. Muhammed'in O'nun elçisi olduğunu kabul ederek şehâdet etmesi gerekiyordu.¹³¹ Gayrimüslimlerin kadı mahkemesini kullanma sebeplerinden birisi de ihtidadır. Yeni din olarak İslâmı seçenler kadı mahkemesine başvurarak bu durumu tescil ettiriyorlardı. Bu konuda belgelere yansıyan pek çok kayıt yer almaktadır. Din değiştirdiğini beyan eden şahıslarla ilgili klasik hale gelmiş bir kayıt tutuluyordu. Burgaz kazası sakinlerinden olup Trabzon'da misafir olarak bulunan Kostantin, mahkemeye gelerek İslâm dinini seçtiğini şahidlerin huzurunda beyan etmiştir. İsmi Ömer olarak değiştirilmiş ve İslam ile şeref bulduğu ifadesine yer verilmiştir.¹³² Trabzon'a bağlı Kokona Köyünden Arotin ihtida ederek Müslüman olmuş ve ismi Mustafa olarak değiştirilmiştir. Kızlarının isimleri ise Ayşe ve Fatma olarak kayda geçirilmiştir.¹³³ Aslen Gümüşhaneli olan zimmi Gogos veled-i Mans ihtida ederek Ahmed olarak isimlendirilmeye başlanmıştır.¹³⁴ Müslümanlığa geçen kişinin sosyal ve hukukî durumunda bazı değişiklikler meydana gelmekteydi. Yapılan son çalışmalarda mühtedilerin arzuladıkları sosyal statüye ulaşmak için stratejik olarak ihtidayı kullandıkları öne sürülmektedir.¹³⁵ Ancak mühtedilerin hangi saikle ihtida ettiklerini mahkeme kayıtlarından öğrenmek mümkün değildir.

Sonuç

Zimmilerin kadı mahkemesini kullanma pratiğini ele alan bu çalışmada şu sonuçlar elde edilmiştir: Zimmiler özel hukuk alanına giren davaları için

¹²⁸ Trabzon, 1896, vr.30a (5 Receb 1140/16 Şubat 1728).

¹²⁹ Tosun, XVIII. Yüzyıl Trabzon'unda Cemaatlerarası İlişkiler, 163.

¹³⁰ Trabzon, 1888, vr.126a (Evail-i Zilkade 1126/Kasım 1714).

¹³¹ Tijana Krstic, *Osmanlı Dünyasında İhtida Anlatıları* (çeviri: Ahmet Tunç Şen) (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015), 41.

¹³² Trabzon, 1897, vr.108b (12 Rebiülahir 1146/22 Eylül 1733).

¹³³ Trabzon, 1897, vr.108b.

¹³⁴ Trabzon, 1907, vr.184b (17 Safer 1155/23 Nisan 1742). Aynı defterde ihtida edenlere dair kayıtlar yer almaktadır. Trabzon, 1907, vr.184b.

¹³⁵ Krstic, *Osmanlı Dünyasında İhtida Anlatıları*, 41.

kadı mahkemesini kullanmışlardır. Evlenme, boşanma, mehir uygulaması gibi aile hukukuna ait düzenlemeler için zaman zaman kadı mahkemesine müracaat etmişlerdir. Zimmiler, borçlar hukuku alanına giren gayrimenkul alım satımı, alacak-vererek meselelerinin yanısıra mudarebe, inan, vedia vb. iş ortaklığı gibi borçlar hukukunu ilgilendiren sözleşmelerini makemede tanzim etmişlerdir. Siciller arasında rastlanan zimmi şahıslara ait tereke kayıtları, miras taksimi için zaman zaman kadı mahkemesine müracaat edildiğini göstermektedir. Bunlara ilave olarak nafaka, vesayet, ihtida ve vakıflarla ilgili hususlarda kadı mahkemesine başvurmuşlardır.

Zimmilerin özel hukuk alanında kadı mahkemesini kullanma nedenleri arasında en başta kadı mahkemesine duyulan güven ve daha az maliyetle işlerin yürütülmesi yer almaktadır. Nikâh akdi için kadı mahkemesine başvurunun pek çok nedeninden söz edilebilir. Hristiyanların dinî nikâh yaptırabilmeleri için piskoposluk kurumundan evlilik izni alma zorunluluğu, daha önceden kilisede gerçekleştirilen nikâhı feshetme düşüncesi ve zimmilerin evlilikle ilgili kendi hukuk kurallarının katı olmasına karşılık kadı mahkemesinde gerçekleştirilen nikâh akdi prosedürünün hem daha kolay hem de daha az maliyetli olması zimmilerin kadı mahkemesini tercih etmesini sağlamıştır. Müslümanlarda olduğu gibi zimmilerle ilgili boşanma kayıtlarında rastlanan en yaygın boşanma şekli anlaşmalı boşanmadır (muhalaa). Zimmilerin boşanma için kadı mahkemesini kullanmalarının nedenleri şu şekilde sıralanabilir: Hristiyanların kendi normlarına göre boşanmanın zorlaştırılmasına karşılık kadı mahkemesinde boşanmanın kolay olması, boşanmak için herhangi bir sebep aranmaması, boşanma nedenlerinin araştırılmaması ve daha sonraki evlilikler için yasak getirilmemesi.

Borçlar hukuku alanına giren konularda kadı mahkemesinin tercih edilmesi bu mahkemeye duyulan güvenin bir sonucudur. Miras taksimi için mahkemeye başvurunun da pek çok nedeni vardır. Kadı mahkemesine duyulan güven ve miras taksimi için ödenecek ücretin az olması bu konuda öne çıkan sebeplerdir. Öte yandan miras davalarında, davacılar arasında kadınların varlığı dikkat çekmektedir. İslam miras hukuku hükümlerinin özellikle kadınlar için avantajlı olması zimmi kadınların miras konusunda kadı mahkemesini tercih etmelerinin ana sebebini oluşturmuştur. Nafaka konusunda zimmi kadınlar İslâm hukuku prensiplerinden yararlanmak üzere mahkemeye başvurmuşlardır. Kendilerinin ve çocuklarının hayatlarını sürdürebilmek üzere mahkemede nafaka takdiri yapılmasını sağlamışlardır. Takdir edilen nafaka koca üzerine borç olarak yazıldığı gibi terekeden karşılandığı durumlar da söz konusudur. Nafaka ile ilgili bir diğer başvuru nedeni nafakanın temin edilememesi ihtimaline karşı boşanmanın şarta bağlanmasını sağlamaktır.

Mahkemede temsil konusunda zimmi kadınlar bir vekile ihtiyaç duymadan kadı mahkemesinde hak arayışında bulunmuşlardır. Erkeklerle göre kadınlar arasında vekil aracılığıyla mahkemede temsil edilme daha yaygındır. Vekâleten temsilde iki veya daha çok şahidin tanıklığı ile mahkeme tarafından vekillik onaylandıktan sonra vekâlet süreci başlamaktaydı. Mahkemede temsil bakımından Müslüman ve zimmi kadınlar arasında az da olsa bir fark vardı. Gerek Müslüman gerekse gayrimüslim kadınlar kamusal alanda fazla görünür olmak istemiyorlardı. Belgelerden çıkarabileceğimiz sonuçlardan birisi de vekâleten temsilin Müslüman kadınlar arasında daha yaygın olması idi. Özellikle yerli seçkin kadınlar kadı mahkemesine vekil gönderiyorlardı.

Şer'iyeye sicillerini esas alan bundan sonraki benzer çalışmalara katkı mahiyetinde bazı hususları dile getirmenin yararlı olacağı kanaatindeyim. İslâm hukuku araştırmaları için eşsiz bir kaynak olan kadı sicilleri İslam hukukçuları tarafından çok az inceleme konusu yapılmıştır. Yapılacak yeni araştırmalarla İslam hukukunun Osmanlı Devleti'ndeki uygulandığı hakkında yeni ve belki bilinenlerden farklı sonuçlara ulaşılabilecektir. Bu makalenin de öznesi konumundaki zimmiler, sosyal ve ekonomik yönden farklı şehirler dikkate alınarak araştırmalara konu edilebilir. Zimmilerin kadı mahkemesini kullanma nedenleri karşılaştırmalı olarak incelenebilir. 17. ve 18. yüzyılda Sofya'da kilise zimmilerin kadı mahkemesini daha az kullanmaları için önlem almaya, miras ve aile hukuku alanında kendi hukuk normlarını kısmen İslam hukukuna yaklaştırmaya çalıştığı bilinmektedir. Zimmilerin şer'iyeye mahkemelerini kullanmalarından dolayı kilisenin kendi hukuk normlarında bir değişiklik yapıp yapmadığı zimmi nüfusun yaşadığı şehir ve kazâlar özelinde araştırılabilir. Son olarak Trabzon'un demografik yapısı, önemli bir limana sahip ticaret merkezi olması ve diğer öne çıkan yönleri dikkate alınarak benzer nitelikteki şehirlerle karşılaştırmalı şehir tarihi çalışmaları yapılabilir. Sicillerde oldukça fazla yer tutan gayrimenkul satışları ve diğer kayıtlarla birlikte Trabzon şehrinin fizikî yapısının ortaya konulması, müslim-gayrimüslim ilişkileri, gayrimüslimlerin sahip oldukları yatırım araçları gibi konularda detaylı çalışmalar ortaya konulabilir.

Kaynakça

- Abacı, Nurca. *Bursa Şehrinde Osmanlı Hukukunun Uygulanması*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Açık, Turan. "Trabzon Rum Metropolitleri Hakkında Bazı Gözlemler (1610-1670)". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 4/10 (2017), 1-26. doi number: 10.17822/omad.2017.69.
- Aydın, Mehmet Akif. *Osmanlı Aile Hukuku*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Bardakoğlu, Ali. "Vesâyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/66-70. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Bayraktar, Ayşegül. *1917 Numaralı Trabzon Şer'iyye Sicilinin Değerlendirmesi ve Transkripsiyonu (H.1161-1163/M.1748-1750)*. Trabzon: Karadeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Bostan, Mehmet Hanefi. *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002.
- Bozkurt, Gülnihal. *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839- 1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Çakır, İbrahim Etem. "Zimmi Kadınlar Kadı Mahkemesinde: Sofya XVII. Yüzyıl". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 21 (2014), 41-66.
- Çiçek, Fatih. *XVIII. Yüzyılda Trabzon Şehri (1700-1725)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Lisans Tezi, 2020.
- Çiçek, Kemal. "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmilerin Yargı Tercihi". *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof.Dr. Nejat Göyünç*. 31-49. Ankara: Sota&Yeni Türkiye Yayınları, 2001.
- Göçek, Fatma Müge – Baer, Marc David, "Social Boundaries of Ottoman Women's Experience in Eighteenth-Century Galata Court Records". *Women in the Ottoman Empire-Middle Eastern Women in the Early Modern Era*. Edit: Madeline C. Zilfi. 48-65. Leiden: Brill, 1997.
- Milli Kütüphane (Ankara), Trabzon Şer'iyye Sicilleri. 1868, 1888, 1896, 1897, 1901, 1902, 1903, 1904, 1906, 1907, 1912, 1916, 1920.
- Gradeva, Rossitsa. "Orthodox Christians in the Kadi Courts: The Practice of the Sofia Sheriat Court, Seventeenth Century". *Islamic Law and Society* 4/1 (1997), 37-69.
- Güney, Murat. *1826 Numaralı Trabzon Şer'iyye Sicili'nin Özet Transkripsiyonu ve Analizi*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Ivanova, Svetlana. "Marriage and Divorce in the Bulgarian Lands (XV-XIX c.)". *Bulgarian Historical Review*, 2-3 (1993), 49-83.

Ivanova, Svetlana. "Hristiyan Rumeli Kadınları Evlilik Sorunları ve Kadı Sicilleri (17. ve 18. Yüzyıllar)". *Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih*. Derleyenler. Amila Buturovic-Irvin Cemil Shick. 163-209. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

İnan, Kenan. "Trabzon'un Osmanlılar Tarafından Fethi". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/14 (2003), 71-84.

İnan, Kenan. "*Mahmiye-i Trabzon Mahallâtından*": *Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*. Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.

İnalçık, Halil. "The Status of the Greek Orthodox Patriarch Under the Ottomans". *Turcica* 21 (1991), 407-436.

İnalçık, Halil. *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*. İstanbul: Eren Yayınları, 2005.

Jennings, Ronald C. "The Office of Vekil (Wakil) in 17th Century Ottoman Sharia Courts". *Studia Islamica* 42 (1975), 147-169.

Jennings, Ronald C. "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 18/1 (1975), 53-114.

Jennings, Ronald C. "Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon, 1565-1640: A Study Based on the Judicial Registers (şer'i mahkeme sicilleri) of Trabzon". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 33/3 (1990), 271-336.

Kara, Vildan. *1916 Numaralı Trabzon Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1160-1161/M. 1747-1748)*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Karaman, Hayreddin. *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.

Kenanoğlu, M. Macit. "İslam-Osmanlı Hukukunda Zimmîler". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2015), 553-574.

Kenanoğlu, M. Macit. *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.

Koçak, Zülfiye. "Osmanlı Toplumunda Zimmî Kadınların Kadı Mahkemelerini Kullanma Pratiği: Vidin Örneği (1700-1750)". *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 7/1 (2018), 167-210. doi.org/10.30903/Balkan.444810

Koçak, Zülfiye. "Ekonomik ve Sosyal Münasebetler Özelinde Vidin'de Müslim-Gayrimüslim İlişkileri (1750-1700)". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (2018), 1109-1136.

Kur'ân-ı Kerim Meâli. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.

Krstic, Tijana. *Osmanlı Dünyasında İhtida Anlatıları*. çeviri: Ahmet Tunç Şen. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015.

Laiou, Sophia. "Osmanlı Dünyasında Hristiyan Kadınlar: Rum Cemaatinin Şer'îye Mahkemelerinde Açtıkları Kişilerarası Davalar ve Aile Davaları (17 ve 18. Yüzyıllar)". *Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih*. edit. Amila Buturovic-Irvin Cemil Shick. 253-280. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

Lowry, Heath Ward – Emecen, Feridun. "Trabzon". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/296-301. Ankara: TDV Yayınları, 2012.

Lowry, Heath Ward. *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2005.

el-Mevsilî, Abdullah bin Mahmûd. *el-İhtiyâr Ta'lîlî-Muhtar* 3, 4 Cilt. trans. Ahmet Oğuz vd., İstanbul: Nuh Yayıncılık, 2017.

Milli Kütüphane (Ankara), Trabzon Şer'îyye Sicilleri, 1868, 1888, 1896, 1897, 1901, 1902, 1903, 1904, 1906, 1907, 1912, 1916, 1920.

Örseloğlu, Sezgin. *1888 Numaralı Trabzon Şer'îyye Sicili'nin Özet Transkripsiyon ve Analizi*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Örsten, Esirgen Seda. "Aile Hukuku ve Mülkiyet İlişkileri Açısından Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Gayrimüslim Kadın". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 65/3 (Ocak 2016), 893-936. doi.org/10.1501/Hukfak_0000001826

al-Qattan, Najwa "Dhimmis in the Muslim Court: Legal Autonomy and Religious Discrimination". *International Journal of Middle East Studies* 31/3 (1999), 429-444.

St. Cyril and Methodius National Bulgaria, Oriental Department, Sofya Şer'îyye Sicilleri, S 1bis, S 12.

Tosun, Miraç. *XVIII. Yüzyıl Trabzon'unda Cemaatlerarası İlişkiler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

Tucker, Judith E. *In the House of the Law Gender and Islamic Law in Ottoman Syria and Palestine*. Berkeley: University of California Press, 1997.

Turan, Ali. *1815 Numaralı Trabzon Şer'îyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Hukukî Değerlendirmesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Yıldırım, Mustafa. "Vedia", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/596-598. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Zilfi, Madeline C. "'We Don't Get Along': Women and Hul Divorce in the Eighteenth Century". *Women in the Ottoman Empire-Middle Eastern Women in the Early Modern Era*. Edit. Madeline C. Zilfi. 264-296. Leiden: Brill, 1997.